

**ÂMİR-BİAHKÂMİLLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİNDEN SONRA
FÂTİMÎLER VE MÜSTA'LÎ-İSMÂİLİYE'DE VERÂSET SORUNU VE
BÖLÜNME**

The Succession Problem and Division in Fâtîmids and Musta'li Isma'ilism after
al-Âmir bi-Ahkâm Allâh Murdered

YUNUS EMRE AYDIN

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Res. Asst., Ataturk University Faculty of Letters,
Department of History, Erzurum, Turkey

Yunusemre.aydin@atauni.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2111-4018

AHMET SAFA YILDIRIM

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Res. Asst., Ataturk University Faculty of Letters,
Department of History, Erzurum, Turkey

Ahmet.yildirim@atauni.edu.tr
orcid.org/0000-0001-8910-7581

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 10 Ağustos 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 11 Kasım 2021

Yayın Tarihi/Published: 30 Aralık 2021

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.980353>

ATIF/CITE AS:

Aydın, Yunus Emre – Yıldırım, Ahmet Safa, "Âmir-biahkâmîllâh'ın öldürülmesinden sonra Fâtîmîler ve Müsta'li-İsmâîliye'de Verâset Sorunu ve Bölünme", Hitit İlahiyat Dergisi, (Aralık/ December 2021) 20/2

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/hid>

The Succession Problem and Division in Fāṭimids and Musta'li Isma'ilism after al-Āmir bi-Aḥkām Allāh Murdered

Abstract

In the Fāṭimids, after the death of Caliph al-Āmir in 1130, a succession problem arose within the state. The sources providing information on this subject are quite controversial. According to some authors, a few months before the caliph's death, a son called Tayyib was born. According to others, the caliph didn't have son at the time of his death, however, he had a pregnant concubine. Caliph Āmir appointed the infant to be born by this concubine as his heir. According to these reports which are generally divided into two classes, al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh, the oldest member of the dynasty, was to rule the state as regent until the Caliph's heir grew up. Primarily, when Tayyib's narration is examined, there are doubts as to whether the Caliph had an infant. However, although in some sources it is mentioned that the infant was born before the death of his father, with a few exceptions, his name is not mentioned in the sources. On the other hand, authors such as ʿUmāra al-Yamanī and Idrīs ʿImād al-Dīn added to their accounts the infant's birth registry that Caliph Āmir sent from Egypt to the Sulayhid's ruler who was his vassal in Yemen. In this respect, the existence of an infant named Tayyib becomes certain for us. In the other narration, it is reported that Amir appointed the fetus in the womb as heir. The aforementioned al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh would also be enthroned on behalf of this fetus as a trustee imam. This fetus had to be born by 1132, the date when al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh announced his true imamate. However, no author except al-Maqrīzī gives information about the birth of the infant in their accounts. From this point of view, it is revealed that the birth of the infant was somehow hidden. As a matter of fact, Abu Ali Ahmad b. Afdal who was vizier of the state, imprisoned the temporary caliph, abolished the practices of the Ismaili sect, which was the ideology of the state, and tried to obtain information about the fetus to be born by keeping the palace under strict control. al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh did not want the real heir to appear because he was afraid of the vizier. On the other hand, the mother of the infant who was new born, was afraid of al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh and managed to take the her infant out of the palace and keep it secret in the first place. Afterwards, al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh was the only candidate to the throne by killing this infant whom he saw as his rival. No matter which of the two narrations is accepted as true, there are some shortcomings in both. As a matter of fact, if the caliph had had an heir named Tayyib, why did people expect the fetus to be born? On the other hand, if the report of a fetus to be born was accepted true, why did people obey al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh in the future while the existence of a infant named Tayyib was certain? When the reports are considered

together, a more meaningful picture comes out. Judging by the emergence of a new branch of the Ismailis called Tayyib, in our opinion, the Caliph actually had a son called Tayyib before he died and proclaimed him his heir. So what, as reported by Ibn al-Tuwayr, the Caliph dreamed that his pregnant concubine gave birth to a baby boy and this time he wanted to make the infant to be born the new heir. It is meaningless for him to declared a fetus who was to be born healthy and whose gender was not yet known, as heir. This practice of the caliph seems to be only his wish. After the sudden death of the caliph, his close ghulams, by accepting the caliph's wishes for the fetus to be born, as nas, made the expected infant Caliph's heir. Tayyib, on the other hand, was discredited in this situation and was probably hidden away by al-Ĥâfiẓ li-Dīn Allāh. After the death of the vizier Abu Ali, al-Ĥâfiẓ li-Dīn Allāh, who got stronger, found the new heir who was taken away from the palace and got rid of him and declared his real caliphate. He tried to legitimize himself in a register he published later, and presented evidence for his imamate, that is, his caliph. When the evidences presented by the caliph is examined, it becomes clear that many issues remain unclear and that the evidences were not really convincing proofs of his imamate.

Keywords: History of Islamic Sects, Fatimids, Ĥâfiẓiyya, Tayyibiyya, al-Âmir bi-Aḥkâm Allāh.

Âmir-biahkâmillâh'ın Öldürülmesinden Sonra Fâtımîler ve Müsta'lî-İsmâiliye'de Verâset Sorunu ve Bölünme

Öz

Fâtımîlerde, Halife Âmir'in 1130'da vefatının ardından devlet içerisinde bir verâset sorunu baş gösterdi. Bu konuda bilgi veren kaynaklar oldukça ihtilaflıdır. Bazı müelliflere göre halifenin ölmeden birkaç ay önce Tayyib isminde bir oğlu olmuştu. Diğerlerine göre ise halifenin öldüğü esnada bir oğlu bulunmayıp hamile bir cariyesi vardı. Halife Âmir bu cariyeden doğacak çocuğu veliaht tayin etmişti. Genel olarak iki sınıfa ayrılan bu rivayetlere göre hanedanın en yaşlı üyesi olan Hâfız-lidînullâh da veliaht büyüyene kadar devleti vekâleten yönetecekti. Öncelikle Tayyib rivayeti ele alındığında böyle bir çocuğun tarihî varlığı hakkında şüpheler mevcuttur. Bununla birlikte bazı kaynaklarda çocuğun babasının ölümünden önce doğduğundan bahsedilmesine rağmen daha sonraki birkaç istisna haricinde, kaynaklarda adı zikredilmemektedir. Öbür taraftan Umâre el-Yemenî ve Dâi İdrîs gibi müellifler, eserlerine Mısır'dan Halife Âmir'den Yemen'deki hucceti olan Suleyhî hâkimesine gönderdiği doğum sicilini eklemiştirlerdir. Bu minvalde, Tayyib isminde çocuğun varlığı bize göre kesinlik kazanmaktadır. Diğer rivayette ise Âmir'in henüz anne karnında olup doğacak olan çocuğunu veliaht olarak tayin ettiği aktarılmaktadır. Daha önce bahsedilen Hâfız-lidînullâh da bu çocuğa vekâleten emanetçi imam vasfıyla tahtta bulunacaktı. Hâfız-lidînullâh'ın gerçek imamlığını açıkladığı tarih olan 1132 yılına kadar bu çocuğun doğması gerekirdi. Ancak Makrîzî dışında hiçbir müellif eserinde çocuğun doğumu hakkında bilgi vermemektedir. Buradan hareketle çocuğun doğumunun bir şekilde gizlendiği açığa çıkmaktadır. Nitekim o esnada devletin veziri olan Ebû Ali Ahmed b. Efdal, geçici halifeyi hapsedmiş, devletin ideolojisi olan İsmâiliye mezhebinin uygulamalarını ilgâ ederek ve sarayı da sıkı bir denetim altında tutarak doğacak çocuk hakkında bilgi almaya çalışmıştır. Hâfız-lidînullâh da vezirinden korktuğu için gerçek varisin ortaya çıkmasını istemedi. Öte yandan doğan çocuğun annesi de Hâfız-lidînullâh'dan korkarak çocuğu gizli bir şekilde saray dışına çıkarıp gizli tutmayı ilk etapta başardı. Akabinde Hâfız-lidînullâh, kendisine rakip gördüğü bu çocuğu öldürmek suretiyle tahta tek namzet kaldı. Anlatılan iki rivayetin hangisi doğru kabul edilirse edilsin, her ikisinde de birtakım eksiklikler vardır. Halifenin Tayyib adında bir veliahtı varsa insanlar ne diye bebeğin doğmasını beklediler? Doğacak çocuk rivayeti doğru kabul edilse bu sefer de Tayyib isminde bir çocuğun varlığı kesinken insanlar ileride neden Hâfız'a itaat ettiler? Rivayetler birlikte ele alındığında daha anlamlı bir tablo ortaya çıkmaktadır. İleride İsmaililerin Tayyibiye diye yeni bir kolu ortaya çıkmasına bakılırsa, kanaatimizce halifenin gerçekten de ölmeden önce Tayyib isminde bir oğlu oldu ve onu kendi

veliahtı ilan etti. Ne var ki, İbnü't-Tuveyr'in aktardığı gibi Halife, hamile olan cariyesinden bir oğlunun olacağını rüyasında gördü ve bu defa doğacak çocuğu yeni veliaht yapmak istedi. Onun haddizatında veliahtı varken sağlıklı doğacağı ve cinsiyeti henüz bilinmeyen bebeği veliaht yapması anlamsızdır. Halifenin bu tasarrufu ancak ve ancak temenni gibi gözükmektedir. Onun ani ölümünden sonra yakın gulamları, halifenin doğacak çocuk ile ilgili temennisini nas kabul etmek suretiyle, beklenen çocuğu veliaht yaptılar. Tayyib ise bu durumda gözden düşmüş ve muhtemelen Hâfız tarafından gizlenmek suretiyle ortadan kaldırılmıştır. Vezir Ebû Ali'nin ölümünden sonra da güçlenen Hâfız, saraydan kaçırılan yeni veliahtı bulmuş ve ondan da kurtularak artık gerçek halifeliliğini ilan etmiştir. Daha sonra yayınladığı bir sicilde kendisini meşru kılmaya çalışarak imamlığına yani halifeliliğine yönelik deliller sunmuştur. Halifenin sunduğu deliller incelendiğinde ise birçok konunun müphem kaldığı ve kanıtların gerçekten de imamlığına delil olmayacağı ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Fâtımîler, Hâfiziyye, Tayyibiyye, Âmir-biahkâmillâh.

Giriş

Fâtımîler, hüküm sürdükleri müddetçe temsil ettikleri Şîa mezhebinin İsmâiliye koluna ve doktrinlerine sıkıca bağlı kaldılar. Dolayısıyla onların tüm kuralları İsmâilî akidesine göre teşekkül etmiştir. İmâmet/Hilâfet meselesi de bunların en önemlilerindedir.

Fâtımîler Devleti'nde devlet başkanı yani halife olmak imamlığın siyasî bir tezahürüydü. Dolayısıyla hilâfet makamına gelen kişinin İsmâilî akide gereğince atanmış olması gerekliydi. İsmâilî inancına göre bunun tek yolu önceki imamdan nas almak yani onun tarafından tayin edilmektir. Fırkaya göre nas geri alınıp başka birine verilebilirdi. Ancak burada son nassı alan kişi imam ve halife olur diğerleri hiçbir şekilde aksi yönde iddiada bulunamazdı. Genelde nas babadan bir oğluna geçer, ailenin diğer fertlerine verilmezdi.¹

İsmâiliye fırkasında imâmet şartlarının bu kadar katı olması, Fâtımîler Devleti tarihi boyunca büyük ölçüde taht kavgası yaşanmasını önledi. Nas üzerinde ihtilaf olması durumunda ise yaşanan mücadele aynı zamanda mezhepte de bir bölünmeyi beraberinde getirebilmekteydi.² Zira tamamen imâmet inancı çerçevesinde teşekkül etmiş bir fırkaya mensup kişilerin

¹ Halife Âmir ve Halife Fâiz'den sonra Fâtımîlerde verâset sorunu yaşandığı için hilâfet babadan oğula geçmemiştir.

² Heinz Halm, *Haşhaşiler Gizli Bir Örgütün Tarihi*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: Runik Kitap, 2020), 25.

yanlış zimama biat etmesi beklenemezdi.³ Doğal olarak nassın belli olmadığı durumlarda mezhepsel bölünme kaçınılmazdı. Fâtımîler tarihinde söz konusu durum iki kere yaşandı ve bunun sonucu olarak İsmâiliyede iki büyük bölünme gerçekleşti. Bunlardan ilki Halife Müstansır-billâh'ın (ö. 487/1094) ölümü ile meydana geldi ve Fâtımîlerin temsil ettiği İsmâiliye, Müsta'liyye ve Nizârîyye olarak iki kola ayrıldı.⁴ Diğerinde ise Halife Âmir-biahkâmillâh'ın (ö. 524/1130) ölümü üzerine bir bölünme meydana geldi ve Fâtımîlerin o zamanki resmi ideolojisi olan Müsta'li-İsmâiliye, Tayyibiyye (Âmiriyye) ve Hâfızıyye (Mecîdiyye) olarak iki kola ayrıldı.

Çalışmaya konu olan husus daha önce bazı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve bilimsel yazılar kaleme alınmıştır. Bunlardan S. M. Stern, *The Succesion to the Fatimid İmam al-Âmir, the Claims of the Later Fatimids to the İmamate, and the Rise of Tayyibî İsmailism*⁵ adlı çalışmasında tarihî rivayetlerin büyük bir kısmını enine boyuna tartışmış ve Tayyibî-İsmâilî davanın zuhurunu kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak adı geçen çalışmada bazı rivayetler değerlendirilmemiş olup dolayısıyla bir eksiklik meydana gelmiştir. Cemâleddîn Şeyyâl de bu konu hakkında *Mecmûatü'l-Vesâiki'l-Fâtımiyye Vesâikü'l-Hilâfe ve Vilâyeti'l-Ahd ve'l-Vezâre*⁶ adlı Fâtımî vesikalarını incelediği eserinde konu ile ilgili geniş çıkarımlar yapmıştır. Biz de çalışmamızda kaynakların el verdiği ölçüde Âmir-biahkâmillâh'ın ölümü üzerine yaşanan olayları ve ulaşılabildiğimiz tüm rivayetleri etraflıca tetkik ederek çalışmaya mevzu konuda yeni bir çıkarım yapmayı ummaktayız.

1. Tarihî Rivayetler

Fâtımîlerin 10'uncu halifesi Âmir-biahkâmillâh, 2 Zilkade 524/7 Ekim 1130 tarihinde, Nil Nehri'nde bulunan Ravda Adası'na gerçekleştirdiği bir gezide, Nizârî fedailerinin düzenlediği suikastla hayata gözlerini kapadı. Halifenin öldürülmesi, İsmâilî ve Fâtımî tarihinde daha önce eşine rastlanmamış bir şekilde verâset sıkıntısına sebebiyet verdi. Zira kaynakların ittifak ettiği şekilde Âmir-biahkâmillâh -reşit- bir veliaht bırakmadan vefat etti. Dönemi aktaran kaynaklardan bazıları, halifenin ölmeden önce Tayyib adında bir oğlunun

³ İsmâiliyede velâyet adıyla müsemma olan imama itaat, fırkaya göre imânın şartlarından-
dı. Dolayısıyla yanlış imama biat edilemezdi. Geniş bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *Deâimü'l-İs-
lâm*, thk. Âsaf b. Ali Asfar Feyzî (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1963), 1/20-28; Abdülmünim Mâcid,
Nâzmu'l-Fâtımiyyîn ve rûsûmuhum fi Mısır (Kahire: Mektebetü'l-Enclû'l-Misriyye, 1953), 1/57-
61.

⁴ Bu konuda bk. Yunus Emre Aydın, "Halife Âmir-biahkâmillâh Döneminde Nizârîler ve Fâtımîler Arasındaki İlişkiler", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özeyâm'a Armağan*, ed. Ebru Altan vd. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 105-114.

⁵ S. M. Stern, "The Succesion to the Fatimid İmam al-Âmir, the Claims of the Later Fatimids to the İmamate, and the Rise of Tayyibî İsmailism", *Oriens* 4/2 (1951), 193-255.

⁶ Cemâleddîn Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtımiyye vesâikü'l-hilâfe ve vilâyeti'l-ahd ve'l-vezâre* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002), 87-111.

doğduğunu aktarırken diğer bir kısmı da halifenin ölümü esnasında geride hamile cariye bıraktığını aktarıp bundan doğacak bir çocuğa nas bırakıp kendisine halef tayin ettiğini aktarmaktadır. Buna ilaveten çocuk doğup büyüünceye kadar devlet işlerini amcasının oğlu Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd b. Muhammed b. Müstansır-billâh'a tevdi etmek suretiyle kendisini *el-Îmâm el-Müstevdâ'* (*Emanetçi imam*)⁷ olarak atadığını aktarmışlardır. Bu kaynakların ilgili kısımları aşağıda verilmiştir.

İbn Müyesser halifenin Tayyib isimli bir çocuğunun doğduğunu belirterek şunları aktarmaktadır: “Rebûlevvel (524) ayında Âmir'in bir erkek çocuğu doğdu ve adını Ebû'l-Kâsım Tayyib koyarak onu kendisine veliaht yaptı...”⁸ İbn Müyesser'in bu rivayetini Makrîzî de ufak değişiklikler ile birlikte tamamen almıştır.⁹

Umâre el-Yemenî de Tayyib b. Âmir biahkâmillâh'ın doğduğunu dile getiren müellifler arasındadır: “Sonra Efendimiz Emîrû'l-Müminîn Âmir-biahkâmillâh'tan Yemen topraklarındaki hüccetine¹⁰, kendisine imâmet nassı verdiği (oğlu) İmâm Tayyib Ebî Kâsım b. İmâm Âmir'in doğum müjdesi ulaştı”. Akabinde müellif gelen sicili de kitabına ekleyerek böyle bir çocuğun doğduğuna dair ciddi bir delil getirmiştir.¹¹

Tayyib b. Âmir-biahkâmillâh'ın mevcudiyetine dair bir diğer kaynak, yazarı tam olarak bilinmeyen ancak İmâduddîn Kâtib el-İsfehânî'ye nispet edilen eser olan *Bûstân el-Câmî'*dir. Burada müellif halifenin ölümünü anlattığı satırlarda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu sene (524) içerisinde 14 Zilkade'de Cezîre'de Âmir öldürüldü. Kendisine hilafet için nas verdiği ismi Ebû Muhammed¹² olan oğlu vardı. Hâfız onu Rikâbdâr emîri ve ismi Nâsir el-Leysî olan bir adam eliyle gizledi. Bu zat Tayyib'i yanında alıyordu. Ölümü ya da başka bir şekilde bir haber şu ana

⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Beirut: Dâru Sâdır, 1992), 26-27; Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve funûn el-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Londra: Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İsmâiliye, 2001), 7-7/257; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır tefsîru cedîd* (Kahire: Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1992), 178.

⁸ İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır* (Özetleyen Makrîzî), thk. Eymen Fuad Seyyid (Kahire: Ma'hed el-İlmî el-Fransî liasâri's-Şarkiiyye, ty.), 109-110.

⁹ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ biahbâri'l-eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kahire: Meclisü'l-A'lâ lişuûni'l-İslâmiye Lecnetü liihyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1996), 3/128.

¹⁰ Bu kişi Seyyidetü'l-Hurre Melike Ervâ bnt. Ahmed es-Suleyhî'dir.

¹¹ Umâre el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, thk. Hasan Süleymân Mahmûd (Kahire: Mektebetü'l-İrşâd, 1957), 158-160.

¹² Çocuğun adı Ebû'l-Kâsım Tayyib olmakla beraber burada müellif hatalı isim vermiştir.

kadar hiçbir şekilde gelmedi. Mısırlılardan bir topluluğun dediğine göre o hayattadır ve kendisine imamlık konusunda inanılır".¹³

Tayyib b. Âmir-biahkâmillâh'ın varlığına işaret eden bir diğer kaynak ise Haleb'li tarihçi İbn Ebî Tayy'dır. Eseri günümüze ulaşmayan müellifin konu ile ilgili rivayetini İbnü'l-Furat iktibas etmiştir: "San'a halkının el-Âmir'in Tayyib adında bir oğlu olduğu görüşünde olduğu söyleniyor. Onlar, Âmirî davadadırlar. Suriye'de de Âmiriyye'ye mensup bazı insanlar vardır".¹⁴

Dâî İdrîs, Tayyib b. Âmir'in doğumu ve sonrasında yaşanan gelişmeler için bilgiler veren en önemli kaynaklardandır: Kendisi Tayyibî-İsmâilî ideolojide dâî mutlak¹⁵ olduğu için bu konuda en tafsilatlı bilgiyi vermektedir. Tayyib'in doğuşu hakkında şunları söylemektedir: "Seyyidetü'l-Meliketü'l-Hürre'ye, kendisine nas verildiği ve imâmet makamının kendisine işaret olunduğunu içeren bir sicil ile birlikte Emîr'ül-Müminîn Tayyib b. el-Âmir'in doğum müjdesi ulaştı".¹⁶ Müellif tafsilatlı anlatımına Umâre'nin aktardığı sicili de küçük değişiklikler ile eklemiştir.¹⁷

Nüveyrî de eserinde Tayyib b. Âmir-biahkâmillâh'tan bahseden müellifler arasındadır. Bahsi geçen müellif şunları söylemektedir: "Bu sene (524) Âmir'in Ebû'l-Kâsım Tayyib diye isimlendirdiği oğlu doğdu ve halife onu veliahtı tayin etti. Hâfız ise Tayyib'i gizledi".¹⁸

Döneme yakın Sünnî kaynaklar ise genelde Tayyib b. Amîr'in doğuşu konusunda sessiz kalıp Âmir-biahkâmillâh'ın bir erkek çocuk bırakmadan öldüğünü yazarlar. Bunlardan İbnü'l-Esîr şöyle demektedir:

"Âmir öldürülünce kendisinden sonra bir oğlu olmadığı için başa amcasının oğlu el-Meymûn Abdulmecîd b. el-Emîr Ebî'l-Kâsım b. Müstansır-billâh geçti. Ona (ilk başta) hilâfet için değil Âmir'in hamile olan eşinin durumunun açığa çıkmasına (doğurmasına), bunun (doğacak çocuğun) halife olmasına kadar işlere bakması ve doğacak kişiye naip olması için biat edildi".¹⁹

¹³ İmâdüddîn el-İsfehânî (Nispet), *el-Bûstân el-câmi' licemî' tevârîhi ehli'z-zemân*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beirut: Mektebetül Asriyye, 2002), 338-339.

¹⁴ Stern'den nakille: S. M. Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 198.

¹⁵ Dâî mutlak Tayyibî-İsmâilîyede gaybette olan İmam Tayyib'in yerine davaya bakan temsilcilerdir. Bk. Farhad Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 373; Mustafa Öz, "Bohra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 8/273-274.

¹⁶ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fünûn el-âsâr*, 7-7/247.

¹⁷ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fünûn el-âsâr*, 7-7/254-256.

¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşelî Fevvâz (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2004), 28-29/191-192.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Haz. Muhammed Yûsuf ed-Dakkâk (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003), 9/255.

İbnü't-Tuveyr döneme en yakın müelliflerden olup²⁰ halifenin ölümü ve sonrası için eserinde tafsilatlı bilgiler vermektedir. Müellif konu ile ilgili şunları aktarmaktadır:

“Âmir, iki memlûğü seçmişti (öne geçirmişti). Bunlardan ilkinin ismi Cevâmerd olup kendisine Hizebrü'l-Mülûk (Hezârü'l-Mülûk) denirdi. Diğerrinin ismi ise Bergeş olup el-Âdil şeklinde seslenilirdi. Bu zat Mısır toprakları tarafından Ravda'nın karşısındaki mescidin sahibidir. Âmir ikincisi olan bu küçükten nezaketi sebebiyle etkilenmişti. Âmir öldürülünce bunlar işi (yönetimi) toparlayacak kimsenin olmadığını görünce hanedanın en yaşlı üyesi Emîr Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd'e yöneldiler. Bu ikisi maktul halifenin vefatından bir hafta önce bir şeye işaret ettiğini (kehanette bulunduğunu) ortaya attılar. Onlara göre halife, ölmeden önce kendisi hakkında 'Zavallı Âmir! Hançerle katledilmiştir' demiştir. Bunun dışında da 'Şu kişi benden hamiledir' diye bilgi vermiştir. Ayrıca Âmir, rüyasında bu hamile kadının bir erkek çocuk doğurduğunu görmüştü. O çocuk kendisinden sonra halife olacak, Emîr Abdulmecîd Ebî'l-Meymûn onun kefilî (naib) olacak, Hizebrü'l-Mülûk vezir olacak ve Mütevellî'l-Bâb Emîrü'l-Ecel es-Saîd Yânis İsfehsalâr olacaktı. Sonuncusu Efdal Şahinşâh b. Emîrü'l-Cüyûş Bedrü'l-Cemâlî'nin gullamlarındandı. Üzerinde ittifak bulunduğu şekilde ismi geçen Abdulmecîd, kefil olarak başa geçerek Hâfız-lidînillâh şeklinde lakaplandırıldı.”²¹

Makrîzî de İbnü't-Tuveyr'in rivayetini küçük değişiklikler ile aynen almıştır.²²

İbn Tağrîberdî ise şunları aktarmaktadır:

“Hâfız, Mısır'da hilâfete, beyanı çokça geçtiği üzere amcasının oğlu el-Âmir Ebû Ali Mansûr'un öldürülmesiyle geçti. Mısır halifelerinde (Fâtımiler) Hâfız ve -zikri gelecek olan- Âdîd'dan²³ başka babası halife olmayan yoktu. Onu Hâfız-lidînillâh şeklinde lakaplandırdılar.

Bahsi geçen Hâfız başa geçmeden önce Mısır diyarının durumu sıkıntılı bir haldeydi. Zira Âmir bir erkek çocuk geride bırakmadan öldürüldü. Hamile bir kadın bıraktı. Mısır halkı da galeyana gelerek 'Bu hanedandan kimse geride imâmet için nas verilmiş bir erkek çocuk bırakmadan ölmedi' dedi. Âmir ölümünden önce anne karnındaki çocuğa nas verdi. Kadın ise bir kız

²⁰ İbnü't-Tuveyr son dönem Fâtımiler ve ilk dönem Eyyûbilerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Dolayısıyla verdiği bilgiler, Fâtımî tarihi açısından önemli bir yere haizdir. Bk. Murat Öztürk, “İbnü't-Tuveyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yay., 2016), EK-1/622-623.

²¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 26-27.

²² Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/137.

²³ Son Fâtımî halifesi (ö.567/1171).

çocuk doğurdu. Mısır halkı ise Hâfız'a yöneldi. Âmir'den ve çocuklarından nesil (imâmet) kesildi'.²⁴

Nüveyrî, Tayyib rivayetini verse de yine Âmir'in eşlerinin durumunun beklendiğini şu şekilde aktarmaktadır: "Hâfız'a Âmir'in kadınlarının hamile mi yahut değil mi diye açığa çıkmasına kadar Veliyyülahd olarak biat edildi".²⁵

2. Rivayetlerin Değerlendirilmesi

2.1. Tayyib b. Âmir-biahkâmillâh Rivayeti

Tayyib b. Âmir-biahkâmillâh'ın doğumu ile ilgili bilgi veren kaynaklarda her ne kadar geç bir dönem sayılsa da İbn Müeyesser'in rivayeti önemli bir yer tutmaktadır. Zira ismi geçen müellif aktardığı bu bilgileri döneme en yakın müelliflerden biri olan ve eseri muteber kabul edilip²⁶ günümüze ulaşmayan İbn Muhannak'tan (ö.549/1154) alır. İbn Muhannak, bahsi geçen senelerde Mısır'da olup aktardığı bilgileri bizatihi yaşamış bulunmaktadır.²⁷ Dolayısıyla kendi müşahedesine dayanan aktarımlar doğruluğu yüksek olarak nitelendirilebilir.

Öte yandan Tayyib iddialarının sıhhatini kuvvetlendiren diğer önemli merciler ise Yemen kaynaklarıdır. İlk olarak Umâre el-Yemenî'nin rivayeti üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira ismi geçen müellif İsmâîlî olmayıp bilakis Şâfiî-Sünnî inançtaydı. Kendisi 1157 yılında Mısır'a gitmiş ve aynı mezhepten olmasa da Fâtımî hizmetine girmişti. Eserini ise Fâtımî başkâtibi Kâdî el-Fâdil el-Beysânî için 567/1167-1168 yılında bitirmişti.²⁸ Bahsi geçen eser, Yemen tarihi ile ilgili tafsilatlı bilgilerin yanı sıra Fâtımîlerin oradaki varlıkları hakkında da veriler sunmaktadır. Eser, Hâfız dönemindeki Tayyibî-Hâfızî ayrılmasından çok kısa bir bahis geçerek Hâfız'ın davetinin yine muhtasar bir şekilde Yemen'de Züreyîler eliyle yapıldığının aktarılmasından sonra nihayete ermektedir.²⁹ Umâre el-Yemenî'nin eserini tamamlayıp sunduğu dönem, Fâtımîlerde Hâfızî-Müsta'îlî ideolojisinin hâkim olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu noktada müellifin Tayyib'in doğum haberini vermesi ve hatta sicili de eklemesi incelenmesi gereken bir konudur. Zira resmi ideolojiye³⁰ karşı olan bir durumu eklemesi ve bunun o zamanın Fâtımî

²⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l- Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1992), 5/231.

²⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 28-29/192.

²⁶ Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 384.

²⁷ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtimiyye*, 90-91.

²⁸ Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 213.

²⁹ Bk. Umâre el-Yemenî, *Tarihu'l-Yemen*, 160.

³⁰ Bu dönemde Fâtımîlerde resmi ideoloji Hâfızî-Müsta'îlî İsmâîliyedir. Hâfızîler, Âmir'den sonra nassın Hâfız'a verildiğine inanmakta olup Tayyib iddiaları karşısında sessiz kalmaktadır.

otoritelerince sansürülenmemesi dikkate şayandır. Bu durum Tayyib'in mevcudiyetini bariz bir şekilde kanıtlamaktadır. Bütün bunların yanında Tayyib'in doğum ve veliaht olmasının Hâfizîlerce kabul edildiğinin göstergesi olarak yorumlamak da mümkündür. Bu durum ise ileride geçeceği üzere Tayyib'den nassın alınmasını kanıtlar niteliktedir. Diğer yandan eserin bittiği kısım ise akıllara bir resmi müdahale ihtimalini getirmektedir. Çünkü eserinin bittiği nokta müellifin yazdığı dönem değil, 30-35 sene öncesinde Yemen'deki hâkim hanedan ve sadık Fâtımî taraftarları olan Suleyhîlerin Mısır'daki merkezî davayı reddedip Tayyibî davaya geçtiği bir dönemdir. Yani Umâre 1130'ların başından, kitabı yazdığı 1167-1168 senesine kadar gelen zamanı es geçmiştir.³¹ Bu noktada Fâtımî otoriteleri böyle bir kısmı çıkartmış veya hiç yazdırmamış olabilir. Ancak kesin bir yargıya ulaşmak hayli güçtür. Zira eser günümüze tek yazma nüsha halinde ulaşmıştır.³² Bu itibarla ileriki sürecin asıl metinde olup günümüze gelmemiş olması ihtimali de mümkün seçenekler arasındadır.

Bütün bu veriler varlığı neredeyse bir efsaneye dönüşen Fâtımî veliahtının gerçekten de var olduğunu ciddi oranda kanıtlamaktadır. Ancak tarihsel sürece baktığımızda söz konusu veliahtın hiç doğmamış olma ihtimalini kuvvetlendiren bir durum ile karşı karşıya kalmaktayız. Zira babası Halife Âmir'in ölümünden sonraki olaylarda hiçbir şekilde ismi geçmemektedir. Nassı almış bir veliahtın kendi varlığına işaret eden kaynaklarda dahi zikredilmemesi söz konusu veliahtın varlığına ciddi bir eleştiri getirmektedir.

Tayyib'in babasının ölümünden sonraki durumuna işaret eden oldukça az sayıda bilgi, kaynaklarda geçmektedir. Bunlardan biri yazarı tam olarak bilinmeyen *Bûstân el-Câmî*'dir. Kitabın müellifinin Tayyib'e inanan kişilerin onun yaşadığını söylemelerini aktarması, dikkat celbeden bir husustur. Ancak onun uzun bir süre hayatta kaldığına dair taraflı Tayyibî literatüründen başka veri yoktur.

Dâî İdrîs, Âmir'in Nizârî suikastına uğradıktan sonra saraya getirildiğinde hüccetlerini, dâîlerini, dostlarını ve yakınlarını topladığını bildirip oğlu Tayyib için biat aldığını söylemektedir. Akabinde müellif, saray ve devlet işlerinin yürütülmesi ile ilgili olarak amcasının oğlu Abdulmecîd'e yetki verdiğini bildirmektedir. Tayyib'i ise mezhep hiyerarşisinde önde gelen İbn Medyen adında kişiye emanet ettiğini aktarmaktadır. Sonrasında halifenin İbn Medyen'in hali hazırdaki görevi olan *Rûtbetü'l-Bâbiyye'yi* kendisinden sonra

Bu minvalde onların Tayyib'in doğum ve veliaht olma sicilini sansürlememesi oldukça dikkat çekmektedir.

³¹ Stern de bu durumu kafa karıştırıcı olarak nitelemektedir bk. Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 213.

³² Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 213.

yine bu şahsın damadı olan Ebû Ali'ye vermesini emretmişti.³³ Müellife göre Tayyib, Ebû Ali Ahmed b. Efdal karışıklığı çıktığı esnada İbn Medyen'in damadı Ebû Ali tarafından gizlenmişti. O tarihten itibaren de gizliliğini sürdürmektedir.³⁴

Dâî İdrîs, kendisi haddizatında Tayyibî-İsmâîlî davada olduğu için naklettiği bilgilerin Tayyib'in mevcudiyetine işaret etmesi yadırganmayacak bir durumdur. Ancak verdiği tafsilatlı bilgiler tarihî gerçekliğin yanında efsaneler ile iç içe geçmiş görülmektedir.³⁵ Misal verecek olursak bahsi geçen müellif, Âmir'in, öleceğini bilmesi ve kendisinden sonra gelecek olaylar³⁶ ile ilgili yakınlarına haber vermesi gibi kehanetlerini eserine eklemiştir. Esasında tarihî süreç iyice tetkik edilirse Âmir'in kendi ölümünün nasıl olacağını tahmin etmesi şaşırılmayacak bir durumdur. Zira kendisi suikastları ile meşhur olan Nizârî-İsmâîlîlerin en muhtemel hedeflerindendi. İlaveten kendisini öldürmek için gelen bir Nizârî taifesinin Mısır'a giriş yaptığını da bilmekteydi.³⁷ Halife aynı zamanda münecimlerden de kendi sonu hakkında bir takım bilgiler almaktaydı.³⁸ Bütün bunlar bir araya getirildiğinde Âmir'in kendi sonunu tahmin etmesi zor olmasa gerekti. Bu sebepten dolayı "Âmir zavallıdır-Hançerle öldürülmüştür" beytini söylemiş olmalıdır. Söz konusu beyit, konu ile ilgili hemen hemen bütün kaynaklarda kendine yer edinmiştir. Dolayısıyla Dâî İdrîs'in Âmir'in kendi ölümü üzerinden haber vermesi rivayeti kendisine mahsus olmayıp tarihî bir gerçeklik olarak durmaktadır. Ancak kendisinden sonra Mısır'da baş gösterecek karışıklığa işaret etmesi hatta isim vererek³⁹ Ebû Ali b. Efdal'i⁴⁰ belirtmesi, eserin çok sonraları da yazıldığını göze alırsak bir efsane gibi durmaktadır.

Dâî İdrîs'in aktarımlarında göze çarpan diğer bir husus ise nas almış bir veliahtın, her ne kadar mezhep ideolojisinde önde gelenlerden de olsa İbn Medyen adına bir kişiye emanet edilmesidir. Çünkü nas almış bir veliahtın babası vefat ettiğinde direkt olarak imâmet/hilâfet makamına gelmesi gerekirdi. Bu minvalde meşruiyeti İsmâîlî akidelerince sağlanmış bir veliahtın birilerine emanet edilmesi mümkün görünmemektedir. Dâî İdrîs bunu her ne

³³ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/250-252.

³⁴ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/266-267.

³⁵ Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 200; Cemâleddîn Şeyyâl, *Mecmûâtü'l-vesâiki'l-Fâtmiyye*, 95.

³⁶ Buradan kasıt halifenin ölümünden hemen sonra vezirlik makamına gelip birtakım devrimler yapan Ebû Ali b. Efdal'dir.

³⁷ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/128; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l- Kâhire*, 5/182.

³⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l- Kâhire*, 5/183.

³⁹ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/266-268.

⁴⁰ Fâtûmî veziri. Ayrıntılı bilgi için bk. Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East* (Leiden: Brill, 1997), 139-143

kadar Âmir'in gelecek kehanetleri ile birleştirip mantık zeminine oturtmuş olsa da yine de ihtimal dâhilinde görünmemektedir. Haddizatında Âmir, gelecekte yaşanacak Ebû Ali b. Efdal karmaşasını bilseydi zaten hapiste bulunan bu zatı yok edebilirdi. Ancak bu zatın babası Efdal'in⁴¹ 1121 yılındaki ölümünde de bazı kaynaklarda fail olarak adı geçen halife, maktul vezirin bazı çocuklarını öldürmüştü⁴² ancak Ebû Ali'nin yaşamasına izin vermişti. Sonuç olarak Tayyib'in babasının ölümü esnasında ve hemen sonra gizlenmesi durumu her ne kadar mümkün gözükmese de ileride yaşanılacak karışıklıklar döneminde uzak ve zayıf bir ihtimal olarak mümkün durmaktadır.

Diğer taraftan Tayyib'in babasının ölümünden sonra hiçbir zaman neden ortaya çıkmadığı hala müphem bir konu olarak kalmaktadır. Tayyib'in varlığını inkâr eden görüş için en önemli verilerden biri olan bu durumu irdelemek lazım gelmektedir. Bunun için halifenin ölümünden sonraki olaylara bakmak elzemdir. Âmir suikasta uğradıktan sonra ölümüne kadar geçen birkaç saatte Dâî İdrîs ve diğer müelliflerin de belirttiği gibi amcasının oğlu ve hanedanın en yaşlı üyesi Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd'i devlet idaresi ve oğlu Tayyib için kefil bırakmıştı. Esasında Fâtımiler tarihinde daha önce de çocuk yaşta tahta geçenler olmuş ancak hiçbiri için hanedandan kefil bırakma durumu mevzu bahis olmamıştı.⁴³ Hâfizî-İsmâiliye için bu durum Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd'in imamlığı hususunda bir nas kabul edilse de maktul halifenin bu tasarrufu kanaatimizce tamamen dönemin şartlarına yönelik alınmış bir tedbir gibi durmaktadır. Zira daha önce Fâtımilerde küçük yaşta başa geçen halifeler döneminde devlet işlerini yürütüp küçük halifeyi koruyacak vezirler mevcuttu. Örnek verecek olursak 7 yaşında tahta çıkan Müstansır-billâh'ın Cercerâî, 5 yaşında tahta çıkan Âmir-biahkâmillâh'ın Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî gibi kudretli ve devlet dizginlerini sıkıca elinde tutan vezirleri vardı. Ancak Âmir, ikinci veziri Me'mûn el-Betâihî'nin ölümünden sonra (1125) kendisine bir vezir atamamış ve devleti genelde kendi başına idare etmişti. Yani öldüğü zaman oğluna ve devlete bakacak bir yetkili yoktu.⁴⁴ Anlatılan durumu göze alacak olursak Tayyib'e hanedandan bir kefil atanması yadırganacak bir durum olmayıp durumun aciliyetine binaen alınmış bir tedbir gibi durmaktadır.

⁴¹ Fâtımî veziri olup 1094-1121 yılları arasında bu makamda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), X/452-453. Dadoyan, *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East*, 127-139.

⁴² Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/141.

⁴³ Yaacov Lev, *State and Society in Fatimid Egypt* (Leiden: Brill, 1991), 57.

⁴⁴ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 368.

Tayyib'in babasının ölümünden sonra ortaya hiç çıkmamasının yahut çıkarılmamasının nedenine yönelik soruya Mısır'da dönemin şartları tetkik edilerek cevap bulunabilir. Âmir-biahkâmillah'ın ölüm günü Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd, *Hâfız-lidînillâh* lakabıyla *Veliyyü'l-Ahdî'l-Müslimîn* olarak tahta çıktı. Tahta çıkış esnasında *Emîrû'l-Müminîn* yerine *Veliyyü'l-Ahdî'l-Müslimîn* olarak lakaplandırılması haddizatında kendisinin ilk olarak göreve geldiğinde *Îmâm el-Müstedvâ* yani emanetçi bir imam olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu durum Tayyib olsun yahut doğacak çocuğa nas verilme olsun bütün rivayetleri aktaran muhtelif kaynakların ittifak ettiği bir durumdur. Aynı gün İbnü't-Tuveyr'in Hizebrü'l-Mülûk diye isimlendirdiği Hezâr el-Mülûk de vezâret makamına getirilmiştir. Sabık halifenin ölümünden sonra bütün işler ivedilikle düzgün bir şekilde halledilmiş gözükse de bu durum çok kısa sürmüş ve Mısır'da ciddi şekilde karışıklıklar baş göstermiştir.

Hezârü'l-Mülûk'ün vezâret makamına geçmesi Âmir'in diğer seçkin gulamı Bergeş (Âdil) ve ordudan bir grubun hoşuna gitmedi. Nihayetinde girilen bir isyan hareketiyle Hezârü'l-Mülûk öldürülmüş yerine Ebû Ali Ahmed b. Efdal geçmiştir.⁴⁵ Ancak yeni vezir, babasının 1121 yılındaki ölümünden sonra ailesine yapılanları unutmamış değildi. Zira babası faili meçhul gibi görünen bir suikasta kurban gitmiş, bütün hazineleri müsadere edilmiş, kıymetli eşyaları hilâfet sarayına taşınmış, kardeşleri öldürülmüş⁴⁶ ve kendi de hapsedilmişti. Başa geçince de intikam alma yoluna gitti. Fâtîmî tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir şekilde veziri olduğu halifeyi hapsedmişti.⁴⁷

Vezirin halifeyi hapsedmesi hoş karşılanan bir durum olmadı. Ebû Ali mutaassıb olarak İmâmî inancındaydı. Yani mezhepsel olarak İsmâîlî olan Fâtîmîler ile bir gönül bağı yoktu. Ebû Alî'nin fiillerinden anladığımız kadarıyla kendisi farklı bir fırkaya mensup olmasının yanında İsmâîliye'ye de hoşgörüsü yoktu. Zira hutbelerde İsmâîlî uygulamalarını⁴⁸ kaldırmış ve İsnâ-âşeriye Şîasına uygun olarak beklenen Mehdi adına hutbe okutmuştu.⁴⁹ İlaveten beklenen Mehdi adına para bastırması⁵⁰ ve yine Cuma hutbelerinde kendi adına hutbe okutmuştu. Öte yandan Fâtîmî sarayını da sıkı bir takibe aldırması. Ebû Ali istediği gibi hareket edip dinî temelleri dahi değiştirebilse

⁴⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 27-30.

⁴⁶ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 32.

⁴⁷ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/140.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih*, 9/261; Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/143-144.

⁴⁹ Michael Brett, *Fâtîmî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, 370; Aydın Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 363-364.

⁵⁰ H. Sauvaire – Stanley Lane Poole, "The Name of the Twelfth Imâm on the Coinage of Egypt", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 7/1 (1875), 140-151; Stern, *The Succession to the Fatimid Imâm al-Âmir*, 205.

de Hâfız'ı öldürmeye yahut görevden almaya güç yetiremedi.⁵¹ Bütün bu olanlar Mısır'da halk ve saray çevreleri tarafından hoş karşılanmadı. Üstelik mezhepsel reformları İsmâilî halkın kalbinde nefret uyandırdı.⁵² Çok geçmeden ordudan, saraydan bazı kişilerce suikast planları hazırlandı. Nihayetinde 8 Aralık 1131 Salı günü Bâbu'l-Fütûh dışındaki büyük bahçede kürre oynarken bahsi geçen taife tarafından öldürüldü. Akabinde Hâfız-lidînillâh haptikten çıkartılarak tekrar kendisine biat edildi.⁵³

Görüldüğü üzere Halife Âmir'in ölümünden sonra bir seneyi aşkın bir zaman diliminde Mısır'da karışıklıklar dinmedi. Yüksek ihtimalle söz konusu vezir, Hâfız'ı meşru halife olarak görmediği için hapsedti. Yönetimi esnasında da muhtemelen Âmir'in çocuğu yahut çocukları sebebiyle sarayı gözetim altında tuttu. Ancak bu noktada da istediğini alamadı. Öte yandan maktul halife Âmir'in kıdemli dâîlerini de ortadan kaldırttığı rivayet olunur.⁵⁴ Bu minvalde Tayyib'in davasını Mısır'da bariz bir şekilde savunacak kimsenin kalmamış olması ihtimal dâhilindedir. Bu durum ise yeni halifenin veliahtlıktan imamlığa giden süreçte oldukça işine yaramış olmalıdır.

2.2. Doğacak Çocuk Rivayeti

Tayyib rivayeti dışında kaynaklarda Âmir'in doğacak bir çocuğuna nas verdiği de aktarılmaktadır. Buna göre halifenin ölmeden önce rüyasında bir oğlunun olacağını görüp onu kendinden sonra halife tayin etmesi rivayet edilmektedir. Ancak bu rivayet daha birkaç ay önce doğan ve kendisine nas verildiği kaynaklarca neredeyse kesin görülen Tayyib'in varlığına gölge düşürmektir. Zira ortada doğmuş ve nas verilmiş bir erkek çocuk varken doğacağı ve cinsiyeti meçhul olan bir çocuğa nas vermek mantıksız durmaktadır.

Âmir'den sonra Mısır'da mezhep bölünmesine dahi yol açan verâset işinin karışıklığı daha önce de geçtiği üzere kaynaklara da yansımıştır. Bazı tarihçiler Tayyib rivayetini aktarırken bazıları da hamile cariyeye rivayetini aktarmışlardır. İlginç bir şekilde Makrîzî ve Nüveyrî iki rivayeti de aktarmaktadır. Öte yandan hamile cariyeye rivayetini aktaran kaynaklar da birbirleri ile ihtilaflı bir durumda bulunmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in Âmir'in doğacak çocuğuna nas verip amcasının oğlu Hâfız'a onun kefilliğini ve naipliğini verdiği rivayetini aktarmıştık. Müellif burada çocuğa nas verilmesi ve Hâfız'ın emaneten halifelige geçirilmesini belirtse de doğan çocuk hakkında bir bilgiye yer vermemiştir.

⁵¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 32.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih*, 9/261; Daftary, *İsmâililer Tarihleri ve Öğretileri*, 386.

⁵³ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 33; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, 28-29/193-194.

⁵⁴ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve funûn el-âsâr*, 7-7/269-270.

İbnü't-Tuveyr ise Âmir'in anne karnındaki çocuğu hakkında şu sözleri bir rivayet olarak aktarmıştır: "Denildiğine göre Hizebrü'l-Mülûk öldürülünce ondan sonra Ahmed b. Efdal Şahînşâh b. Emîrû'l-Cüyûş Bedrû'l-Cemâlî vezirlik makamına getirildi. Âmir-biahkâmillâh'ın eşi de bir kız çocuğu dünyaya getirince Vezir Ahmed b. Efdal, Hâfız'a tahakküm kurdu ve ordu da onun arkasından gitti".⁵⁵ İbnü't-Tuveyr bir rivayet olarak aktardığı göze çarpan bu satırlarda sabık halifenin eşinin bir kız çocuğu dünyaya getirdiğini bildirmektedir. Hatta müellif burada meşru halife olmadığına inandığı Hâfız'ı da bu sebepten hapsedtiğini bildirmiştir.

Âmir'in doğmasını beklediği çocuğa nas vermesi rivayetini aktaran kaynaklardan en karışık görüneni İbn Tağrıberdî'dir. Yukarıda aktarılan rivayete göre İbn Tağrıberdî bu satırlarda doğan çocuğun cinsiyetinin kız olduğunu belirtmiştir. Ancak burada müellifin hem Âmir'in erkek çocuğu olmadığını belirtmiş hem de Âmir ve çocuklarından nesil kesilmiştir gibi bir ifade kullanmıştır. Bu noktada akıllara Âmir'in nas vermediği bir erkek çocuğu olduğu fikri gelmektedir.

İbnü'd-Devâdârî ise Âmir'in hamile eşi ve sonrası için şunları aktarmaktadır:

"Âmir geride hamile cariye bıraktı. Bir grup insan beklenen çocuğa biat edelim dedi. Ancak diğerleri bundan yüz çevirdi. Sonra bazıları Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd'e biat etmeyi uygun gördü. Bazıları biat etse de bir grup bundan kaçındı. En sonunda hamilenin doğurmasını beklemeyi ve doğacak çocuk erkek olursa ona biat etmeyi aksi bir durumda da Abdulmecîd'e biat etmeyi kararlaştırdılar. Ancak bundan sonra hamileden bir haber gelmedi".⁵⁶

Müellif ilerleyen sayfalarda Ebû Ali Ahmed'in ölüm sebebini açıklarken de konu ile ilgili şunları aktarmaktadır:

"Bu sene içerisinde bir rivayete göre Kâhire'nin dışında Muharrem ayının ilk günü Ebû Ali öldürülene kadar Mısır'da hilâfetin Veliyyülahdı Hâfız olmuştur. Sebebi ise şudur: Ebû Ali, Âmir'in anne karnındaki çocuğu hakkında haberlerin yavaş gelmesi üzerine bu bilgiyi istedi. Ancak bir haber alamadı. Akabinde Ebû Ali, buna Hâfız'ın neden olduğunu öğrenince hidetlenerek kendisini tehdit etti. Dolayısıyla Hâfız da onun şerrinden korktu. Ebû Ali'nin üzerine Sıbyânu'l-Hâssdan bir grup atılarak onu öldürdü".⁵⁷

⁵⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, 33.

⁵⁶ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, thk. Selahaddin el-Müneccid (Kahire: Ma'had'l-almânî li't-Türâs 1961), 6/505.

⁵⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, 6/511.

Makrîzî ise Âmir'in doğacak çocuğu hakkında şunları söylemiştir:

“Bu sene (526) içerisinde Hâfız'ın durumu düzeldi. Kendisine hamile kadın doğum yapınca ikinci defa biat edildi. Şerîf Muhammed b. Es'ad el-Cevvânî (ö.588/1192) dedi ki 'Karâfetü'l-Kübrâ'da bir küçük (çocuk) gördüm. İsmi Kufeyfe idi. Onun hakkında soru sordum. 'Âmir'in oğludur' denildi'. Hâfız doğmuş çocuğun veliyyülahdı olarak başa geçince yönetime hâkim oldu. Akabinde bu çocuk doğunca da Hâfız, onun durumunu gizledi. Hâfız'ın rikâbına (halifelik alayına) kadar çocuk, küfeye sarılarak (annesi tarafından) gizlendi. Durum açığa çıkınca çocuk alınıp öldürüldü”.⁵⁸

Makrîzî, 528/1133-1134 senesi olaylarını anlatırken Vaiz İbn Büşrâ el-Cevherî'nin ölümünü anlattığı bir esnada bu konuya tekrar geri dönüş yaparak şunları söylemiştir:

“Âmir öldürülünce geride hamile bir cariye bıraktı. Âmir'den sonra Hâfız, büyüyünceye kadar doğacak çocuğun kefilisi olarak başa geçti. İttifak olduğu üzere bu çocuk doğdu ve annesi, çocuğu hakkında Hâfız'dan korktu ve oğlunu hurma yapraklarından bir küfeye sarıp belli olmasın diye üzerine soğan, pırasa ve havuç koydu. Kundaklı ve küfeye sarılı bir şekilde onu Karâfe'ye gönderdi. Çocuk, Ebû Türâb es-Savvâf mescidine sokuldu. Bir sütanne çocuğu emzirdi. Büyüyünceye kadar çocuğun durumu Hâfız'dan gizli kaldı. Çocuk diğer çocukların arasında “Kufeyfe” ismiyle bilinirdi. Menfaatine uygun düşünce bu bahsi geçen İbnü'l-Cevherî çocuğu, Hâfız'a ispiyonladı. Çocuk alındı ve damarları kesilmek suretiyle öldürüldü”.⁵⁹

Görüldüğü üzere hamile eş rivayetini aktaran kaynaklar da birbirleri ile çelişkili durmaktadır. Mısır'ın o an için gerek verâset sorunu gerekse de Ebû Ali Ahmed meselesi ile karışık durumda bulunması rivayetlerdeki karmaşaya sebep olmuş olabilir. Ebû Ali Ahmed bir seneyi biraz geçen bir süre zarfında vezirlik makamında kaldı. Bu minvalde Âmir'in hamile eşinin doğum yapmış olması gerekmektedir. Ancak doğum ile ilgili net bir bilgi kaynaklara yansımamıştır. İbn Tağrıberdî, Nüveyrî ve İbnü't-Tuveyr sabık halifenin cariyesinin bir kız çocuk dünyaya getirdiğini bildirmektedir. Makrîzî ise doğan çocuğun erkek olduğunu bildirmiş, İbnü'l-Esîr ve İbnü'd-Devâdârî ise çocuğun cinsiyeti hakkında bir açıklama getirmemiştir.

Bütün bu verilerden anladığımız kadarıyla doğan çocuğun akıbeti hilâfet sarayında gizli tutulmuştur. Söz konusu duruma sebep olarak ise Vezir Ebû Ali Ahmed'den gelecek muhtemel bir tehlike, Hâfız'ın saray içerisindeki tutumu ile annesinin çocuğunu koruma içgüdüğü gösterilebilir. Ancak Ebû Ali'nin öldürülmesinden sonra da çocuk açığa çıkartılmamıştır. Dolayısıyla

⁵⁸ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/146.

⁵⁹ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/152.

çocuğun gizlenmesinin nedeninin Ebû Ali olmadığı ortaya çıkmaktadır. Şey-yâl ise bu görüşe zıt olarak Ebû Ali'nin saray ve doğacak çocuk hakkındaki tutumunu kanıt göstererek bahsi geçen vezirin kardeşlerinin öldürülmesinin intikamı olarak Âmir'in beklenen çocuğunu öldürmek istemesini buna sebep olarak göstermiştir.⁶⁰ Bize göre Makrîzî'nin rivayetlerinden anladığımız üzere çocuğun annesi tarafından gizlenmesinin sebebi Vezir Ebû Ali Ahmed b. Efdal'den değil direkt olarak Hâfız'dan korkmasıdır. Dolayısıyla çocuğun akıbetinin gizlenmesi vezir ile ilgili olmayıp kanaatimizce bilakis Hâfız ile ilgilidir. Her ne kadar çocuğu gizleyen taraf halife olmasa da bir şekilde resmî varisin ortadan kaybolması ilk etapta onun işine gelmekteydi. Zira Hâfız, tüm devlet dizginlerini elinde tutan vezir tarafından meşru halife görülmemiş üstelik hapsedilmişti. Başka bir deyişle maktul halife Âmir'in erkek çocuğu doğsa Hâfız'a gerek kalmayabilir ve vezir tarafından öldürülebilirdi. Ebû Ali Ahmed'in de bu noktada tercih hakkını hanedanın en yaşlı üyesi Hâfız'dan değil de yeni doğmuş bir çocuktan yana kullanması ihtimal dâhilindedir. Hâfız'ın yaşını almış olması, devlet içerisinde kendi çevresini edinmiş olması Ebû Ali'yi Hâfız'a karşı sert politikaya itmiş olabilir. Dolayısıyla kendi geleceğini düşünen belki de can kaygısı hisseden Hâfız'ın saray içerisinde doğan çocuğun akıbetini gizlemiş olması yahut bu niyette olması muhtemeldir. Sonuç olarak Âmir'in resmi varisi, annesi tarafından gizlense de Hâfız da doğumun dışarıdan duyulmasının önüne geçmiştir. İbnü'd-Devâdârî'nin naklettiği gibi doğum ile ilgili haberlerin Hâfız tarafından saray dışına çıkarılmaması, Hâfız'ın tutumu konusundaki görüşümüzü desteklemektedir.

Öte yandan bahsi geçtiği üzere Ebû Ali Ahmed'in vezirlik süresi bir çocuğun anne karnında geçirdiği süreden fazladır. Dolayısıyla doğumu Ebû Ali'nin vezirlik süresi içinde olması gerekmektedir. Ancak durumunun söz konusu dönemde gizli bir hal aldığı açıktır. İbn Tağrîberdî, Nüveyrî ve İbnü't-Tuveyr'in rivayet ettiği gibi olası bir kız çocuk doğumu Hâfız'ın işine gelmekteydi. Bu durumda doğumun ilan edilmesi ve nassın Hâfız'da kalıcı olması gerekirdi. Öte yandan doğacak bir kız çocuğuyla Hâfız, tek varis kalacağı için geleceğini ve canını da garanti altına almış olacaktı. Bütün bunları göze aldığımızda doğan çocuğun cinsiyetinin erkek olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.4. Verâset Sorunu

Mısır'da bütün bunlar olurken akıllara daha önce doğan ve nas verilen Tayyib meselesi gelmektedir. Zira Tayyib, kaynakların aktardığına göre Âmir'in ölümünden birkaç ay önce doğmuş ve kendisine nas da verilmişti. O halde böyle bir vâris varken insanlar niçin doğacak bir erkek çocuk beklemekteydi? Bu zor soru geçtiği üzere Tayyib'in aslında hiç doğmamış olması,

⁶⁰ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtîmiyye*, 108-109.

doğumundan kısa bir süre sonra ölmesi⁶¹ gibi fikirleri akıllara getirmektedir. Ancak Tayyib'in doğması, ilgili kaynaklarda kati bir surette geçmiş ve günümüze doğum sicili dahi ulaşmıştır. Bu noktada Tayyib'in varlığı kanaatimizce şüphe edilemez bir gerçektir Öte yandan ölümü ile ilgili hiçbir rivayet de aktarılmamıştır.⁶² Bu noktada halifenin ölümü esnasında Tayyib hayatta olup birkaç aylık bir bebektir.

Tayyib'in doğum rivayetini aktaran kaynakların en muteberlerinden olan İbn Müyesser şunları söylemiştir: "Âmir öldürülünce Hâfız, bu sene (524) doğan çocuğu (Tayyib) gizledi. İnsanlar el-Emîr Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd b. Muhammed b. Müstansır'a (Hâfız) Âmir'in kadınlarının hamile mi değil mi diye durumlarının açığa çıkmasına kadar veliyyülahd olarak biat etti".⁶³ Yine aynı şekilde Nüveyrî de Hâfız'ın Tayyib'i sakladığını ifade etmiştir.⁶⁴ Bazı Yemen kaynaklarında ise Tayyib'in taraftarlarınca bir şekilde saklandığını ve saklandığı yerin Yemen'deki melike ve davet önderleri tarafından bilindiğine işaret vardır.⁶⁵ Ancak kanaatimizce Tayyib'in Yemen kaynaklarının aksine bizzat Hâfız tarafından gizlendiği aşikârdır.

Her ne kadar bazı tarihçiler konu ile ilgili şuna kadar aktarılanları iki farklı rivayet grubu olarak görse de tarafımızca durum böyle değildir. Zira İbn Müyesser'in rivayetinden de anladığımız kadarıyla Tayyib hayattayken insanlar *veliyyülahd* olarak Hâfız'a biat etmiş ve doğacak çocuğu beklemişlerdir. Bu durum ise Tayyib'in, Âmir'in çocuğu olsa da veliaht olmadığını yani kendisine nas verilmediğini akıllara getirmektedir. Ancak daha önce Yemen'e ulaşan zikri geçen sicil bilakis Tayyib'e nas verildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla doğacak çocuğa hiç bakılmaması direkt olarak Tayyib'e biat edilmesi gerekirdi. Ancak olaylar böyle gelişmemiş; doğacak çocuk beklenmiş ve bir emanetçi imam dahi tayin edilmişti. Bu karışık durumun tarafımızca tek bir açıklaması vardır. Âmir ölmeden önce Tayyib üzerindeki nassı çekmiş ve rüyasında gördüğü doğacak çocuğuna vermiştir.⁶⁶ Her ne kadar saçma bir durum gibi dursa da İsmâiliye'ye göre halifenin böyle bir yetkisi

⁶¹ Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, 57.

⁶² Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 407. Stern ise bir tahmin olarak bunu söylemektedir. Bk. Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 204.

⁶³ İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahhâri Mısır*, 113.

⁶⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, 28-29/192.

⁶⁵ Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî - Hasan Süleyman Mahmûd Cühenî, *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtîmiyye fi'l-Yemen: 268-626h* (Kahire: el-Ma'hadü'l-Hamdânî li'd-Dirâsât, 1955), 186.

⁶⁶ Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 204; Daftary de İbnü't-Tuveyr ve İbn Tağrıberdî'nin rivayetlerinden bu sonucu çıkarmaktadır. Bk. Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 384-23. Dipnot; Şeyyâl ise İbnü't-Tuveyr'in rivayetinden Tayyib'in gizlenmiş ya da öldürülmüş olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bk. Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtîmiyye*, 100.

vardı.⁶⁷ Eğer maktul halife hayattayken nassı geri çekmemiş olsaydı şüphesiz insanların Tayyib'e biat etmesi gerekirdi. Öte yandan Hâfız'ın emaneten başa geçmesi Mısır'da insanlar tarafından abes karşılanmamıştır. Eğer nas halifenin ölümü esnasında Tayyib'de olsaydı İsmâileye'nin imamlık konusundaki kati kuralları gereği insanların doğacak çocuk yahut Hâfız'a kalıcı şekilde biat emesi imkân dâhilinde olmazdı. Zira Mısır'da Hâfız'a karşı bu konuda bir ayaklanma da vukua gelmemiştir.

Mezhep kuralları her ne kadar halifeye nassı geri çekme imkânını tanısa da Âmir'in doğmuş bir veliahtı varken anne karnında olan bir çocuk için nas vermesi gene de irdelenmesi gereken bir konudur. Zira nas verme durumunu doğumdan sonraya erteleyebilirdi. Öte yandan Tayyib için verdiği nassı gönderdiği bir sicil ile Yemen melikesine bildirmişti. Bu durumda halifenin Yemen'e tekrar bir sicil göndermesi gerekirdi. Ancak böyle bir sicil kayıtlara geçmemiştir. Halifenin ani ölümünün buna sebep olduğu düşünülebilir. Muhtemelen Âmir'in tasarrufu çocuğun doğmasını beklemektir.

Bütün bunları göze aldığımızda çelişkili bir durum ile karşı karşıya kalmaktayız. Zira maktul halifenin doğacak çocuğa nas verdiğini düşünürsek Tayyib'de olduğu gibi karşımıza kesin kanıtlar çıkması gerekirdi. Öte yandan böyle bir tasarrufu olmadığını düşünürsek ortada daha önce nas almış Tayyib varken insanların doğacak çocuğu beklememesi ve mezhep taraftarlarının daha sonra Hâfız'a *Emîrü'l-Müminîn* olarak biat etmemesi gerekirdi. Söz konusu çıkmazın çözümü tarafımızca İbnü't-Tuveyr'in rivayetinde gizlidir. Zira adı geçen müellif Âmir'in son zamanlarında Hizebrü'l-Mülûk (Hezârü'l-Mülûk) ve Bergeş adlı iki gulamı kendisine yakın tuttuğunu belirtmiştir. Akabinde bu ikisinin işleri toparlaması için Hâfız'a yöneldiğini ve halifenin ölmeden bir hafta önce gördüğü rüya üzerine hamile cariyesinden doğacak çocuğa nas verdiğini aktarmıştır. Döneme nispeten yakın bir kaynak olan İbnü't-Tuveyr'in söz konusu aktarımlarını irdelemek konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Öncelikle müellifin belirttiği gibi Âmir, bahsi geçen iki gulamı diğerlerinin önüne geçirip kendisine yakın tutmuştu. Dolayısıyla halifenin son zamanlarına tanık olan söz konusu gulamların halifeden doğru aktarım yapması gayet doğaldır. Bu minvalde halifenin böyle tasarrufu varsa bilmesi en muhtemel kişiler yine bunlardır. Halife Âmir, her ne kadar müneccimler ile görüşüp geleceği hakkında bilgi alsada yine bir rüya üzerine kesin bir veliaht değişimi yaptığını söylemek için elimizdeki veriler yetersizdir. Kanaatimizce halife, yakın gulamlarını rüyasından haberdar etmiş ve bir -temenni- olarak rüyasında gördüğü çocuğu varisi tayin edeceğini belirtmiştir. Aksi durumda halifenin daha cinsiyetini ve sağlıklı bir şekilde doğup doğmayacağını

⁶⁷ Mâcid, Nâzmu'l-Fâtımiyyîn ve rüsûmuhum fi Mısır, 1/57.

bilmediği bir çocuk için hali hazırdaki veliahtından nas çekmesi pek mümkün görünmemektedir. Muhtemelen Âmir yakın çevresine özellikle de iki yakın gulamına temennisinden bahsetmiş ve çocuğun doğmasını beklemiştir. Eğer işler arzu ettiği gibi somut bir hal alsaydı elbette ki Yemen ve diğer yerlere sicil gönderip durumdan haberdar edecekti. Sonuç olarak halifenin sicil göndermek konusunda bile acele etmezken Tayyib'den nassı geri çekme konusunda acele etmesi imkân dâhilinde gözükmemektedir.

Ancak halifenin ani bir şekilde ölümü olayların seyrini değiştirmiş ve muhtemelen bu iki gulam tarafından temenni beyanı, nas sayılmıştır. Her zaman için verilen son nas geçerli olduğu için⁶⁸ bunu kabul edenlerce Tayyib'in de artık meşru bir haklılığı kalmamıştı. Bu surette kaynakların aktardığına göre Hâfız'ın onu saklamasının ve ileride belki öldürmesinin önü açılmış oldu. Tayyib ile ilgili haberler bahsi geçtiği üzere burada sonlanmaktadır. Akıbeti hakkında İbn Müeyesser ve Nüveyrî'nin rivayetine göre Hâfız'ın onu gizlemesinin, *Bûstân el-Câmû* adlı eserin müellifinin Hâfız'ın gizlemesinin yanında bir takım söylentilere binaen aktardığı "hala hayattadır" şeklindeki rivayeti ve haddizatında Tayyibi-İsmâili dâîsi olan Dâî İdrîs'in mezhep bendelerince gizlendiği dışında elimizde ne yazık ki bir malumat yoktur. Ebû Alî'nin⁶⁹ ve Hâfız'ın⁷⁰, Âmir'in olası nesline yaptığı takibatı göze alırsak Tayyib'in saraydan çıkarılıp gizlenme ihtimali zayıf bir olasılıktır. Dolayısıyla Hâfız'ın onu sakladığı rivayeti daha makul görünmekle beraber öldürüldüğüne dair kesin bir rivayet de yoktur. Bu nedenle çok zayıf bir ihtimal de olsa Dâî İdrîs'in de işaret ettiği gibi bir şekilde saraydan kaçırılarak gizlenmiş olma olasılığı, aksi yönde kanıt olmadığı için vardır.

3. Veliahtlıktan Hilâfete Hâfız-Lidînillâh

Âmir-biahkâmillâh'ın ölümü esnasında hanedanının en büyüğü olan Hâfız, belki de düşüncesini bile kuramadığı bir şekilde kendisini tahtta buldu. O, hanedanın en büyüğü olmasının dışında maktul halife Âmir hayattayken de arasını iyi tutmuştu. Haddizatında maktul halife kendisine itimat edip sırlarını dahi vermekteydi.⁷¹

Emîr Ebû'l-Meymûn Abdulmecîd, Hâfız-lidînillâh olarak kuzeninin öldürüldüğü gün, değiştiğimiz üzere, Âmir'in küçük yahut doğmamış çocuğuna kefaleten başa geçti. Her ne kadar İbnü't-Tuveyr, Hezârü'l-Mülûk ve Bergeş'in kendisini başa getirdiğini aktarsa da onun kefil olarak başa geçmesi

⁶⁸ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtımiyye*, 100.

⁶⁹ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/141.

⁷⁰ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır*, 113; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 28-29/192.

⁷¹ Bk. Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtimî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillâh ve Dönemi* (İstanbul: MSG-SÜ, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 22.

Tayyibîler tarafından dahi kabul edilen bir şeydir. Dolayısıyla bu durumun iki gulamın değil bizzat halifenin tasarrufu olduğu düşünülmelidir.

Fâtımî tarihinde kefil-emanetçi imam uygulaması Âmir'in ölümünden önce hiç görülmemiş olsa da söz konusu tedbir, Âmir'in suikastın ardından birkaç saat yaşamış olması, devlette o an için işleri idare edebilecek bir vezir olmaması gibi durumlarla açıklanabilir. Yani tüm devleti bilfiil kendi yöneten halifenin öleceğini anlayınca küçük yahut doğacak çocuğu için akrabalarından en güvendiği kişiyi naip bırakması oldukça doğaldır. Kanaatimizce Hezârü'l-Mülûk ve Bergeş, İbnü't-Tuveyr'in rivayetinin aksine Âmir'den direkt olarak ölüm döşeğinde aldığı bir talimat ile onu başa getirmişlerdir.

Hâfız-lidînillâh'ın Âmir'in ölümünden sonra naip olarak başa geçtiği açık bir durumdur. Haddizatında kendisi de başlangıçta hiçbir zaman için imamlık iddiasında bulunmadı. Kefil olarak başa geçtiği üzere 1130 yılından 1132 yılında hilâfetini ilan edene kadar *Veliyyü'l-Ahdi'l-Müslimîn* unvanını kullandı. Devletin yaptığı yazışmalarda da keza Hâfız'ın veliaht yani naip olduğu vurgulandı.⁷² Yine bastığı paralarda da ilk olarak veliahtlığını vurguladı.⁷³ Kaynakların da aktardığı şekilde Ebû Ali'nin ölümünden (16 Muharrem 526/8 Aralık 1131'de) sonra direkt olarak halifeliğini iddia etmedi. Zira Ebû Ali'nin ölümünden sonra "ismi zikredilmeyen kişi için kefil" olarak kendisine biat edildi.⁷⁴ Muhtemelen burada halife imamlığını iddia etmek için doğduğunu ve annesi tarafından gizlendiğini bildiği varisi (Kufeyfe) ortadan kaldırmadan böyle bir adım atmak istemedi.⁷⁵

Hâfız-lidînillâh'ın naip olarak geçtiği halifeliği sıkıntılarla başladı. Zira hakiki halife olmadığı farkındaydı. Diğer taraftan kaynakların aktardığı üzere ortalıkta küçük bir veliaht yahut beklenen bir veliaht vardı. Diğer taraftan kendisini meşru görmeyen, tüm devlet dizginlerini elinde tutan hatta cüretkâr bir şekilde İsmâilî uygulamaları kaldıran bir otoriter vezir vardı. Bütün bunların yanında kendisi de sarayda hapis hayatı yaşamaktaydı. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen yeni halife öncelikle doğmuş ve nassın üzerinden geri alındığı düşünülen Tayyib b. Âmir'i saklamayı başardı. Yine geçtiği üzere Âmir'in beklenen çocuğunu bir şekilde ortadan kaldırmayı başardı. Dolayısıyla kendisine hanedan içerisinde bir rakip bırakmadı. Çok geçmeden

⁷² 524 Zilkade/Ekim-Kasım 1130 tarihinde Sina Dağı'ndaki Azize Katerina Manastr'ına gönderilen bir sicil de bunu doğrular niteliktedir. Bk. S.M. Stern, "A Fâtimid Decree of the Year 524/1130", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23/3 (1960), 439-455; Daftary, *İsmâililer Tarihleri ve Öğretileri*, 385.

⁷³ S.M. Stern, "A Fâtimid Decree of the Year 524/1130", 448; a. mlf, "The Succession to the Fâtimid İmam al-Âmir", 207.

⁷⁴ Makrîzî, *İttihâz el-hunefâ*, 3/143.

⁷⁵ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtimiyye*, 111.

vezir Ebû Ali Ahmed b. Efdal'ın de ölümü ile meydana gelen otorite boşluğunu doldurma yoluna gitti.

Nihayetinde yeterli güce ulaştığını düşünen Hâfız, 3 Rebülevvel 526/23 Ocak 1132 tarihinde Kahire'de halifelik kıyafetleri ile Bayram Kapısı'ndan Altın Kapısı'na kadar bir alay düzenleyerek Emîr'ü'l-Müminîn sıfatıyla beyan ettiği bir sicille halifeliğini ilan etti⁷⁶. Bu noktada Makrîzî'nin anlattığı üzere⁷⁷ Hâfız'ın, Ebû Ali Ahmed'in öldürüldüğü günden hilâfetini iddia ettiği güne kadar Âmir'in kayıp çocuğunu ele geçirip öldürmüş olması düşünülebilir.⁷⁸

Hâfız, kendi imamlığını, Yânis el-Hâfîzî'yi vezir olarak atadığı bir sicildeki⁷⁹ delillere dayandırmaya çalışmıştır. Günümüze değin aktarılan bu sicilde Hâfız'ın imâmet iddiasının birkaç delil üzerinden geliştiğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki sabık halife Âmir'in kendisine nas vermesi ve söz konusu nasın Şîi inaçta büyük yeri olan ve Hz. Peygamber'in Gadiru Hum'da Hz. Ali'yi vasi tayin etmesine benzetmesidir.⁸⁰ Buna göre Hz. Peygamber nasıl Gadiru Hum'da amcasının oğlu Hz. Ali'yi vasi tayin ettiyse Âmir-biahkâmillâh da amcasının oğlunu yani Hâfız'ı vasi tayin etmiştir

Hâfız'ın imâmetine getirdiği diğer bir delil ise dünyanın bir imamdan mücerred olmayacağıdır.⁸¹ Haddizatında kendisi Âmir'in haleflerini ortadan kaldırmak suretiyle tek aday olduğu için bu yola gitmiştir. Bunun yanında Hâfız'ın bu sicilde cevap vermesi gereken değişik sorunlar da vardı. Mesela o an için babası Fâtımîler tarihinde halife yani imam olmayan tek halifeydi. Hâfız bu soruna ise ilginç cevaplar vermiştir. Buna göre dedesi Müstansır'ın, babası Ebû'l-Kâsım Muhammed'e aslında bir nas verdiğini ve aynı zamanda onu *Veliyyü'l-ahdi'l-Müslimîn* şeklinde isimlendirdiğini belirtmiştir. Üstelik bu isimlendirme sicile göre divanlarda da işlenmişti.⁸² Ancak halifenin yaptığı bu izah yine de İsmâilî akidelerine göre yeterli değildir.⁸³ Zira babasının Veliyyülahd lakabını alması kendi meşruiyetini sağlamaya yetmez. Çünkü esas nokta verilen son nassı almaktır.

⁷⁶ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/146.

⁷⁷ Makrîzî, *İttiâz el-hunefâ*, 3/152.

⁷⁸ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtîmiyye*, 111.

⁷⁹ Sicil için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Kahire: Dâru'l-Kütübî's-Sultâniye, 1916), 9/291-297; Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtîmiyye*, 243-251.

⁸⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/295.

⁸¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/293.

⁸² Ayrıca bk. Stern, "The Succession to the Fatimid Imam al-Âmir", 208.

⁸³ Stern, Hâfız'ın bu hamlesini içsel bir nas olarak yorumlamakta ve Mustansır'ın bu noktadaki nassının babası Abdulmecîd'e değil kendisine işaret ettiği sonucunu çıkartmak istemesi şeklinde yorumlamaktadır. Zira bu sayede önceki halifeden nas alma sorununu halletmiş olacaktı. Bk. Stern, "The Succession to the Fatimid Imam al-Âmir", 209.

Öte yandan Hâfız, kendinden önceki halifeleri meşru görmüştür. Babasının nas aldığı bir ortamda Müsta'li-billâh ve Âmir-biahkâmillâh'ın hilâfetlerini tanımaması gerekirdi. Eğer adı geçen iki halifeyi kefil olarak tanımuşsa ki tetkik ettiğimiz sicilden ve Hâfız'ın babasına olan nas konusundaki ifadelerinden böyle bir çıkarım yapılabilir, o halde hanedanın en yaşlı üyesi gibi bir sıfatı bulunan Hâfız'ın ne diye kefil halifeye ihtiyaç duyacağı sorusu akla gelmektedir.

Hâfız'ın imâmetine kanıt olarak getirdiği bir diğer örnek ise büyük dedesi Hâkim-biemrillâh'ın (ö.411/1021) veliaht seçimidir. Zira adı geçen halife, oğlu Zâhir-li'izâzdînillâh'ı değil amcasının oğlu ve Dımaşk valisi Ebû'l-Kâsım Abdurrahîm b. İlyâs'ı veliaht olarak tayin etmişti. Üstüne sikke ve hutbelerde dahi adını geçirmişti.⁸⁴ Hâfız, bunu Hâkim'in bahsi geçen veliahtın imamlık ve halifelîğe geçemeyeceğini bildiği halde yaptığını belirtmiştir. Sebep olarak ise geleceğe bir misal bırakmak istemesine bağlamıştır.⁸⁵ Ancak durumun böyle olmadığı aşikârdır. Zira Hâkim'in ortadan kaldırılıp öldürülmesinde de adı geçen kız kardeşi Sittülmülk, halifenin bahsi geçen kuzenini değil kendi yeğeni ve Hâkim'in oğlu Zâhir'i hilâfet makamına getirmiştir. Bu noktada atası Hâkim'in yapmış olduğu tasarruf kabul edilecekse yine kendi soyundan geldiği Zâhir'in ve kendisi dâhil aradaki halifelerin imâmetini şüpheli bir konuma getirir. Bu noktada Hâfız'ın buradaki meşruiyet arayışı da tutarsız görünmektedir.

Sonuç olarak Hâfız, burada kendi meşruiyetine bir takım deliller getirmektedir. Ancak bu delillerin onun meşruiyetini sağlamak konusunda yetersiz kaldığı görülmektedir. Değindiğimiz üzere bahsi geçen sicilde tezatlar vardır. Bunun yanında sicil Hâfız'ın Âmir'den sonra gerçek hak sahibi olduğunu kanıtlamaya yöneliktir. Ancak Hâfız hilafetinin takriben ilk bir buçuk senesini veliyyülahd olarak geçirmiştir. Bu noktada eğer iddiaları gerçekse direkt halife ve Emîr el-Müminîn unvanlarını kullanması gerekirdi. Ancak sicilde buna dair bir açıklama yapılmamış ve veliahtlık dönemi havada kalmıştır.⁸⁶ Bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi eğer Âmir'in varisi olmadığından başa geçmiş olsaydı bu sefer de sicilde bu durumun açıkça anlatılması ve direkt olarak Âmir'in ölümünden sonra ilan edilmesi gerekirdi. Bütün bunlardan hareketle Hâfız'ın iddialarının onu meşru kılmayacağını söylemek gerekmektedir. Diğer taraftan sicilde ne Tayyib ile ne de Âmir'in doğacak çocuğu ile ilgili bilgi verilmiştir.⁸⁷

⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/295-296.

⁸⁵ Stern, "The Succession to the Fatimid İmam al-Âmir", 209.

⁸⁶ Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 387.

⁸⁷ Şeyyâl, *Mecmûatü'l-vesâiki'l-Fâtîmiyye*, 112; Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 387.

Öte yandan Mısır'daki Fâtımîlerin en sadık dostları olan Yemen'deki Suleyhiler, Hâfız'ın imâmetini bu yüzden meşru görmemişlerdir. Zira ilk olarak onlara bizzat Âmir tarafından veliaht seçilen Tayyib'in sicili ulaşmış ve onlar da Tayyib b. Âmir'e bahsi geçtiği üzere biat etmişlerdir. Bunun yanında Hâfız'ın emanetçi imamlığını da tanımışlardır.⁸⁸ Ancak ne zaman ki yeni halife Yemen'e Emîr el-Mü'minîn unvanıyla bir sicil göndermiş işte o zaman ilişkiler önu alınmaz bir şekilde bozulmuştur. Hâfız ilk sicili Yemen'e veliaht olarak diğerini ise halifeliğini ilan eden Emîr el-Mü'minîn olarak göndermiştir.⁸⁹ Suleyhî hâkimesi Melike Ervâ "Dün veliaht unvanıyla yazardın. Bugün ise Emîr el-Mü'minîn" diye duruma karşı çıkmıştır.⁹⁰

Melike Ervâ ve Suleyhîler, Mısır'daki rejimin en sıkı takipçileri olmuşlardır. Yemenli bu hanedanı söz konusu itaate sürükleyen şey, Fâtımîlerin gücü değil onların mezheplerine olan sıkı inançlarıydı. Bu durumda mezhep teolojisine aykırı bir hareket Mısır'dan dahi gelse inandıkları değerler uğruna bunu geri çevirmişlerdir. Hâfız'ın halifeliğinin tanınmaması da bahsi geçen sebepten kaynaklanmaktadır. Esasında Hâfız'ın başa geçtiği zamanlar Suleyhîlerin artık yıkılmaya yüz tuttuğu bir zamana denk geliyordu. O zamana kadar Mısır'dan da askerî ve malî yardım alabiliyorlardı. Artık hayatının son demlerinde olan Melike Ervâ, bütün bunları bilmesine rağmen Mısır'dan gelen desteğin kesilmesini göze alarak biat ettiği Tayyib'in davasından ayrılmamıştır.⁹¹ Kaynaklara mert ve doğru bir insan olarak geçen melikenin⁹² bu tutumu dahi Hâfız'ın imâmetinin meşruiyetini sorgular niteliktedir.

Sonuç

Fâtımîlerde Halife Âmir'in öldürülmesinden sonra verâset sorunu yaşanmış ve Müsta'lî-İsmâiliye, Tayyibiyye ve Hâfiziyye diye iki kola ayrılmıştı. Kaynaklar, mezhepsel bölünmeyi de beraberinde getiren bu olay için farklı rivayetler sunmaktadır. Dönemi anlatan kaynakların bir kısmına göre mak-tul halifenin ölmeden önce Tayyib adında bir oğlu olmuş ve onu veliaht yapmıştır. Diğerlerine göre ise halifenin ölmeden önce bir oğlu olmayıp öldüğü esnada cariyelerinden bir tanesi hamile bulunmaktaydı. Rivayetlere göre Hâfız-lidînellâh doğacak çocuk büyüyene kadar kefil olarak başa geçecekti.

⁸⁸ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/258-261.

⁸⁹ Umâre el-Yemenî, *Tarîhu'l-Yemen*, 160; Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/271.

⁹⁰ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/271; el-Hemdânî - Mahmûd Cühenî, *es-Suleyhiyyûn ve'l-aareketü'l-Fâtimiyye fî'l-Yemen*: 268-626h, 191.

⁹¹ Dâî İdrîs, *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*, 7-7/271; el-Hemdânî - Mahmûd Cühenî, *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtimiyye fî'l-Yemen*: 268-626h, 189.

⁹² el-Hemdânî - Mahmûd Cühenî, *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtimiyye fî'l-Yemen*: 268-626h, 189-191.

Öncelikle kaynakların aktarımı, iki ayrı rivayet gibi görünse de tarafımızca bunlar dönemin şartları ve İsmâilî akidelerince değerlendirilerek bir bütün haline getirilmiştir. Buna göre Âmir'in ölmeden önce Tayyib isminde bir oğlu olmuş ve veliaht tayin edilmişti. Daha sonra ise halife, rüyasında hamile cariyesinden bir oğlunun olacağını görmüş muhtemelen çocuğu sağlıklı kucağına alınca veliaht tayin edeceğini bir temenni olarak yakınlarına söylemişti. Onun çocuk doğmadan ani ölümü olayların seyrini değiştirmiş; iki yakın gulamı, halifenin temennisini nas olarak aktarmışlardır. Dolayısıyla Tayyib, gözden düşmüş ve Hâfız tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Hâfız-lidîllâh, Vezir Ebû Ali sebebiyle doğacak çocuğun haberlerinin saray dışına çıkmasını engellemiştir. Böylelikle kendisini sağlama almış bulunmaktaydı. Öte yandan Âmir'in hamile cariyesi de Hâfız'dan korktuğu için Kufeyfe diye isimlendirilen erkek çocuğu gizli bir şekilde saray dışına çıkartmıştı. Çok geçmeden vezirinden kurtulan yeni halife, çocuğun yerini öğrenmiş ve onu ortadan kaldırmıştır.

Küçük rakiplerinden ve vezirinden kurulan Hâfız, kefil olarak geçtiği tahtta 1132 yılında halifeliğini ilan ederek kendisini meşru gösteren bir sicil yayınladı. Söz konusu sicil dikkatlice incelendiğinde ise Hâfız'ın kanıtlarının yetersiz kaldığı ve dolayısıyla imamlığının yani halifeliğinin İsmâilî doktrinlerine uymadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bütün bunlardan dolayı Müsta'lî-İsmâiliye, Hafiziyye ve Tayyibiyye diye iki kola ayrılmıştır.

Kaynak yetersizliğinden, dönemin karışıklığından dolayı tarih boyunca müphem kalmış bu konu hakkında şuana kadar yapılmış çalışma ve yorumlarda bütüncül okuma tam sağlanamamıştır. Bazı rivayetlerle yeterince ilgilenilmediği için yapılan yorumlarda ve ulaşılan sonuçlarda bir eksiklik olagelmıştır. Biz bu çalışmada konuyla ilgili ulaşabildiğimiz tüm rivayetleri ele alıp, anlamlı bir bütün inşa etmeyi hedefledik. Çalışmanın sonucunda ise karşımıza bazı yerlerde önceki benzer çalışmalardan ayrılan, yukarıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmıştır. Araştırmaya mevzu olan konuda kaynak yetersizliği sebebiyle boşluklar doğmakta, çok farklı çıkarım, varsayım ve yorumlar ortaya çıkmaktadır. Buna sonuç olarak konu ile ilgili yeni veriler bulunabilirse veya farklı yorumlar getirilebilirse ele aldığımız başlık, yeni çalışmalara gebe olabilecektir.

Kaynakça

- Aydın, Yunus Emre. *Mısır Fâtimî Halifesi el-Âmir-biahkâmillâh ve Dönemi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Aydın, Yunus Emre. "Halife Âmir-biahkâmillâh Döneminde Nizârîler ve Fâtımiler Arasındaki İlişkiler". *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdulkirim Özeydin'a Armağan*, ed. Ebru ALTAN vd.. 105-114. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2020.
- Brett, Michael. *Fâtimî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*. çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Çelik, Aydın. *Fâtımiler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: TTK Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Dadoyan, Seta B.. *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East*. Leiden: Brill, 1. Basım, 1997.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları. 1. Basım, 2017.
- Dâî İdrîs, İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî. *Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr*. 7-7 cilt. thk. Eymen Fuad Seyyid. Londra: Ma'hedü'd-Dirâsâtî'l-İsmâiliye, 2001.
- Fuâd Seyyid, Eymen. *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fî Mısır tefsîru cedîd*. Kahire: Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübânîyye, 1. Basım, 1992.
- Güner, Ahmet. "Hâfız-lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/108-110. Ankara: TDV. Yayınları. 1997.
- Halm, Heinz. *Haşhaşiler Gizli Bir Örgütün Tarihi*. çev. Atilla Dirim. İstanbul: Runik Kitap, 1. Basım, 2020.
- el-Hemdânî, Hüseyin b. Feyzullah – Cühenî, Hasan Süleyman Mahmûd. *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtimiyye fi'l-Yemen: 268-626h*. Kahire: el-Ma'hedü'l-Hamdânî li'd-Dirâsât, 1955.
- İbn Müeyesser, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf b. Müeyesser el-Mısri. *el-Müntekâ min ahbâri Mısır (Özetleyen Makrîzî)*. thk. Eymen Fuad Seyyid. Kahire: Ma'hed el-İlmî el-Fransî liasârî's-Şarkîyye, ty.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 cilt. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye. 1. Baskı, 1992.

- İbn Zâfir, Cemâlüddîn Alî. *Ahbâru'd-düveli'l-munkat'â*. thk. Andre Ferre. Kahire: Ma'hedü'l-İlmî'l-Fransî li'l-Âsârî'ş-Şarkıyye, 1972.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*. 9 cilt. thk. Selahaddin el-Müneccid. Kahire: Ma'had'l-Almânî li't-Türâs, 1961.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmîl fi't-târîh*. haz. Muhammed Yûsuf ed-Dakkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003.
- İbnü't-Tuveyr, Ebû Muhammed ei-Murtezâ Abdüsselâm b. el-Hasen b. Abdisselâm b. Alî b. Ahmed el-Fihri el-Kayserânî el-Mısrî. *Nüzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn*. thk. Eymen Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru Sâdır. 1. Basım, 1992.
- İmâdüddîn el-İsfehânî (Nispet). *el-Bûstân el-câmi' licemî' tevârîhi ehli'z-zemân*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. Beyrut: Mektebetül Asriyye, 1. Baskı, 2002.
- Kādî Nu'mân, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Mansûr el-Kādî et-Temîmî el-Kayrevânî. *Deâimü'l-İslâm*. 2 cilt. thk. Âsaf b. Ali Asfar Feyzî. Kahire: Dâr'l-Meârif, 1963.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ*. 14 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi's-Sultâniye, 1916.
- Lev, Yacoov. *State and Society in Fatimid Egypt*. Leiden: Brill. 1. Basım, 1991.
- Mâcid, Abdülmünim. *Nâzmu'l-Fâtımiyyîn ve Rûsûmuhum fi Mısr*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Enclû'l-Mısrıyye, 1953.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İttiâz el-hunefâ biahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*. 3 Cilt. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. Kahire: Meclisü'l-A'lâ lişuûni'l-İslâmiye Lecnetü liihyâi Türâsi'l-Arabî, 1996.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-İti'bâr bizikri'l-hutat ve'l-âsâr*. 3 cilt. haz. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1998.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. 31 cilt. thk. Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşeli Fevvâz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004.
- Öz, Mustafa. "Bohra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/273-274. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Öztürk, Murat. "İbnü't-Tuveyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/622-632. Ankara: TDV Yayınları. 2. Basım, 2016.

Stern, S. M. "The Succession to the Fatimid İmam al-Āmir, the Claims of the Later Fatimids to the İmamate, and the Rise of Tayyibî İsmailism". *Oriens*. 4/2 (1951), 193-255.

Stern, S. M. "A Fâtimid Decree of the Year 524/1130", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23/3 (1960), 439-455.

Suavire, H. - Poole, Stanley Lane. "The Name of the Twelfth İmâm on the Coinage of Egypt". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 7/1 (1875), 140-151.

Şeyyâl, Cemâleddîn. *Mecmûatü'l-vesâiki'l-fâtımiyye vesâikü'l-hilâfe ve vilâyeti'l-ahd ve'l-vezâre*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye. 1. Baskı, 2002.

Umâre el-Yemenî, Ebû Muhammed Necmüddîn Umâre b. Ebi'l-Hasen Alî b. Zeydân el-Hakemî el-Mezhicî. *Târîhu'l-Yemen*. thk. Hasan Süleymân Mahmûd. Kahire: Mektebetü'l-İrşâd, 1957.

